

DESTANA DERWÊŞÊ EVDÎ Û EDÛLÊ JI ALÎYÊ HELWESTÊN ETNÎK Û DÎNÎ VE¹

Hikmettin Atlî

Beşa Ziman û Çanda Kurdî- Enstîtuya Zimanên Zindî- Zanîngeha Mardin Artuklu/Turkiya

Received: 01. 2022 / Accepted: 04. 2022 / Published: 06. 2022 <https://doi.org/10.26436/hjuoz.2022.10.2.930>

PUXTE:

Destanên netewî ji aliyê derbirîna nasnameyên civakî ve gelekî giring in ku em bi rêya vekolîna li ser wan di heqê civakê de digihîjin pêzanînan. Ev cure pêzanîn herçendî ku ne wekî dokumetnên dîrokî mezbût bi jî ew bi rengekî; meylên hîsî, hêvî, tegihîştina rabirdûyê û texeyulên dahtûyê yên wê koma civakî nişanî me didin. Çawa ku di nava civakê de tebeqeyên dîni, çîni, zayendî, etnik derdikevin pêş me wisa jî em dibînin ku metnên destanan vê pir rengîya civakê didin der. Her destan, hem ji demên berî xwe hem jî ji dema xwe gelek taybetmendiyên civakî dihevine û wan neqlî dahatûyê dike. Lewma jî vekolîna li ser metnên destanan di heman demê de vekolîneke li ser civakê ye jî. Bi rêya xwendin û vekolînên analîtîk yên li ser wan metnan em di heqê refleksên wê civakê de jî digihîjin gelekî agahîyan. Di vê xebatê de em ê di vê çarçoveyê de bere xwe bidin çend varyantên Destana Derwêşê Evdî û Edûlê û hewil bidin nişan bidin ku ev cure metnên folklorî çawa dibin meydana îdiayên nasnameyî yên civakan. Ev varyantên ku em ê vekolîna xwe li serê bikin ji nava civaka kurdên misilman û kurdên êzîdî hatine berhevkerin.

Peyvên Serekî: Folklor, destan, kurd, êzîdî, etnîsîte, dîn, nasname.

Destpêk:

Berhemên folklorî herçendî ku aliyekî wan yê edebî û estetîk hebin jî ji bo tîgihîştineke tam divê ew bi tenê ji aliyê edebî û estetîk ve neyên nixandî. Li gorî Lutz Rohrich; berhemên folklorî divê di nava wê sîstema çandî de bêne nixandî ku ew ji navê derketine. Çand sîstemên watedayîne ne. Yanê metna ku tê xwendin, berhema ku tê îcrakirin di nava wê çandê de li gorî temen, cinsiyet û aîdyetên etnîk tê watedarkirin¹
“Faraziyeya giştî ev e ku folklorê civakê, hin taybetmendiyên derbarê wê civakê de dihevdin, lewre ku aydê wê civakê ye an jî ji aliyê wê civakê ve hatiye durustkirin. Taybetmendiyên xwerû yên civakê ku di nava berhema folklorê de derdîçin, esasen mijarên veşarî ne.”²

Di berhemên folklorî yên mîna destanan de ev taybetmendî bi piranî bi avaniya wê civakê ve girêdayî ne ku civak ji wan hemanan pêk hatiye an jî hebûna xwe ya konjektîrî ya li ser rûyê zemîn li gorî wan taybetmendiyên watedar kiriye. Di destanan de ev yek wekî temsîl an jî sembol derdikevin pêş me. Ev temsîl carina dibe ku di şexsê takekesek honakî de şênber bibin û carina jî dibe ku bi rêya derbirîna hin kodên civakî derbiçin. Esasen her lehengê destanan bi vî rengî temsîla beşeke civakê an jî fikriyateke civakê dikin. Lewre komînkasyonê di navbera lehengên destanan de di heman deme de komînkasyonê navber-civakî ye jî. Civak bi hev re an jî tebeqeyên civakî bi hev re bi rêya berhemên folklorê di nava komînkasyonê de ne. Ev di heman demê de niqaşeke civakî ye ku folklor an jî cureyên cuda yên vegotinê tene bikaranîn. Carina tê dîtin

ku ev dibe komînkasyonê navber-çandî an jî herêmî. Her guherîna di metna folklorê de ku li gorî herêm an jî çandên cuda derdikevin pêş me, di heman demê de bersivê in, ji bo ya ku jê hatiye wergirtin. Lewre ew mohra xwe ya çandî tevî nêrîna xwe ya dinyayê li wê vegotinê dixin.

Li gorî Bauman, folklor, gelek taybetiyên ji hev cuda di nava xwe de dihevine ku ev yek bi ser aîdyetên etnîk, dîni, çîni û zimani ve ne. Û folklor dibe alîkar ku temsîla kolektîf ya civakên homojen derkeve. Berhemên folklorî di nava sîrkulasyonê de bi vî rengî de ne.³

“Tê dîtin ku folklorê di nava tîkîliyên hem sîmetrîk hem jî asîmetrîk de ye. Endamên hin koman an jî endamên hin kategoriyan civakî, li ser bîngeha nasnameya ku parve dikin, dikarin bi hinên din re bikevin dan û stendina folklorî.”⁴

Herçendî ku bi rengekî xwezayî folklorê û berhemên folklorê meydana îdiayên nasnameyî bin jî di sedsalên dawîn da bi îdeolojîkîna xebatên folklorê ve girêdayî bi taybetî girêdayî nasnameya netewî gelekî berhemên folklorê hatine manîpulekirin û ji nû ve hatine organîzekirin.

Yek ji fikra ku bandoreke mezin li folklorê kiriye, netewîtî ye. Bikaranîna folklorê ji bo nasnameyên konjektîrî û demî yên polîtîk, carina lîkolerên folklorê jî ber bi tesewîrên xelet ve biriye. Li vê derê em behsa folklorê xwezayî ya civakê nakin. Helbet di wir de hîsên etnîk û çandî hene. Li vê derê em behsa folklorê tenzîmkirî an jî bikaranîna wê li dû hin mebestên serdemî û konjektîrî dikin ku vê yekê di heman demê de di xebatên folklorê de xitimandinekê pêkaniye.

“Mixabin carina folklor li şûna gerdûnîbûnê bêtir, wekî reklama neteweperestiyê hatiye îstîsmarkirin. Mînaka Brayên Grimm vê yekê nişan dide. Bi rastî pir tiştên ku wan li milletê alman kirine mal, di nava gelekî milletên di de jî hene.”⁵

Vladimir Propp balê dikêşe ser taybetmendiyên îdeolojîk bûn û konjektoriyên fenomena folklorê.

“Folklor, dîsîplîneke îdeolojîk e. Armanç û rêbazên wê, li dû nêrînan giştî yên wê heyamê tene diyarkirin. Dema ku nêrîneke total ji holê radibe, prensîbên vekolînê ku ji aliyê wê nêrîna total ve hatine diyarkirin jî hunda dibin.”⁶

Wekî ku em ji van nêrînan jî têdîgihîjin, di meseleya folklor û nasnameyê da du aliyên giring hene. Yek jê ew e ku di keresteyên folklorê de bi awayekî xwezayî em rastî nişaneyên nasnameyî yên civakê tîn û ev yek rasteqîniyeke fenomena folklorê ye û ya di jî ji nû ve organizekirina berhemên folklorî ye ku ev bi mudaxeleyan dû re hatine kirin û li derveyê prosesa xwezayî ya berhemên folklorê ye.

1. Destana Derwêşê Evdî û Edûlê

Destana Derwêşê Evdî û Edûlê, ji aliyê temsîlên nasnameya etnîk û dîni ve yek ji destana herî giring e. Ev destan çawa ku ji aliyekî ve bêsînoriya têgiha evîne nişanê me dide wisa jî hem sînoren di navbera civaka kurdan de hem jî sînoren di navbera civaka kurd û civakên di de bi me dide nasîn. Bi rêya vê destanê em dibînin ku beşên cuda yên ku civaka kurdî pêk tînin xwe di nava tevdehiya civaka kurdî de çawa pênase dikin û li hember civakên reqîb çawa helwestê nişan didin. Herêma ku destan an jî bûyerên destanê lê qewimî ne, ji aliyê pirrengiya temsîlên civakî ve gelekî giring e. Li vê herêmê beşên giring yên ku civaka kurdî pêk tînin, wekî kurdên êzîdî û kurdên misilman hene. Herwiha jî ber ku herêmeke ser-sînori ye jî li hember van herdu beşên civaka kurdî, civakên mîna ereb û turkmen jî hene. Atmosfera destanê li derdora têgihên ku îşaret bi nasnameya kolektîf dikin, wekî eşîr, millet û dîn, hatiye honandin. Di metna destanê de em vê realîteya ser erdî bi aşkerayî dibînin.

Di vê xebatê de em ê çend varyantên cuda yên vê destanê bidin ber hev ku hin ji van varyantan jî herêmên kurdên êzîdî hatine berhevkirin û hin jî van jî ji herêmên kurdên misilman. Tê dîtin ku her beşa civakî dema ku vê destanê ji nû ve îcra dike, eynî wekî ku di destanê de derdikeve pêş me, îcra xwe li gorî kodên xwe yên etnîk û dîni pêk tîne.

Di beşa yekem ya gotarê de em ê varyantên destanê yên ku ji nava civaka kurdên êzîdî hatine berhevkirin vekolin. Ev varyant ji nava êzîdiyên Kafkasyayê (Celîlê Celîl û Ordîxanê Celîl⁷) û êzîdiyên herêma Şengalê (Xeyrî Şengalî⁸, Ömer Uluçay⁹) hatine berhevkirin. Di vê beşê de em ê hewil bidin têbîgihîjin ku civaka êzîdî dema ku vê metna zargotinî îcra dike, helwestên xwe yên nasnameyî çawa dide der. Cudabûna baweriyê bandoreka çawa li ser tercîhên wan yên nasnameya hevpar dike? Ew xwe li hember civaka kurdên misilman û li hember civakên wekî ereb û turk çawa pênase dikin? Di beşa duyem de, em ê varyantên destanê yên ku ji nava civaka kurdên misilman hatine berhevkirin vekolin. Em ê di vê beşê de hewil bidin nişan bidin ku civaka kurdên

misilman vê destana ku tê de mohreka aşkera ya êzdîyatîyê heye çawa şirove dike, xwe di asta etnîk û dîni de li ku derê bicîh dike û herwiha nêrîna xwe ya li civaka kurdên êzîdî û civakên ereb û turk çawa dide der.

Di vê beşê de jî em ê sê varyantên ji herêmên cuda vekolin ku yek jê ji kitêba Mehmet Gültekin hatiye wergirtin û wî neqil kiriye ku wî ev varyant di sala 1984an de ji herêma Bazîdê û ji zarê dengbêjek bi navê Xalîdo ji ser kasetekê veguheztiye.¹⁰ Varyanta duyemîn ji herêma Wanê, ji dengbêjek bi navê Ehmed Zeynal ku xelkê Mûradyê ye hatiye vegirtin ku Perwîz Cîhanî di sala 1989an de ji kasetê vegirtiye û di kovara Sirwe de çap kiriye.¹¹ Varyanta dawîn ji aliyê dengbêjek bi navê Baqiyê Xîdo ve di sala 1987an de li ser kasetek hatiye neşîrkirin û Şahîne Bekîrê Soreklî ew veguheztiye metna nivîskî.¹² Ev varyant aydê herêma Kobanê ye ku ev herêm, herêma destanê ye. Taybetiyeke balkêş ya vê varyantê ev e ku vebêjê wê bi eslê xwe ereb e. Û herêm Kobanî ye ku ev herêm her çendî sed sal berê statuya wê cuda bû jî, ji sed salî vir ve ew girêdayî Sûrî ye û li wê derê kurd û ereb bi hev re dijîn.

Di vê miqayeseyê de em ê li ser esasên derçûnên nasnameya dîni û etnîk, di navbera varyantên ji zarê zarbêjên kurdên êzîdî û zarbêjên kurdên misilman de bikin. Her wiha varyantek li ber destê me heye ku zarbêjê wê kurdekî bi eslê xwe ereb e. Em ê vê varyantê jî cî bi cî tevî nava miqayeseyê bikin.

1.1. Varyantên Kurdên Êzîdî

Di pêwendiyên berhemên folklorî de taybetiyeke giring ya civaka êzîdîyan ev e ku; ew di her rewşê de mohra xwe ya etno-dîni li berhema folklorê dixin û ev reflekseke nasnameyî ya vê civakê ye. Digel ku wekî dîskurseke polîtîk, carina di nava civaka êzîdîyan de tê dîtin ku ew xwe ji civaka kurdî dixin heta xwe kurd nahesibînin jî, wekî ku carina di bêjara polîtîk ya êzîdiyên herêmên Kafkasya û Şengalê tê dîtin, dema ku em berê xwe didin berhemên folklorî tê dîtin ku rewş ne wiha ye. Di berhemên folklorî de em dibînin ku; digel ku di fokûsa xwe ya etno-dîni de ew çend bi îsrar in jî, ew bi taybetî di destan û vegotinên ku tê de konfliktên netewî hene, xwe di nava tevdehiya netewetîya kurdî de dibînin û ji komên di yên nava kurdan bêtir xwedî dîskurseke etnîk û netewî ne.

Di Destana Derwêşê Evdî û Edûlê de jî, ev xwe bicîhkirina etnîk-netewî ya civaka êzîdî derdikeve pêş me. Di varyantên vê destanê de ku ji nava civaka êzîdî hatine berhevkirin (çi ji herêma Şengalê û çi jî ji herêma êzîdiyên Kafkasyayê), bûyerên ku di destanê de derbas dibin wekî bûyerên ku di navbera du neteweyan de (ereb û kurd) an jî sê neteweyan de (ereb, turk û kurd) derbas dibin tene teqdîmkirin. Lê di varyantên nava kurdên misilman de ev rewş bêtirî di konteksta jiyana eşîrî û konfliktên eşîrî de hatiye pêşkêşkirin. Tê xuyakirin ku kurdên êzîdî, destan an jî vegotinên gelêrî, yên ku taybetiyeke wan ya dîni-bawerî heye, dema ku li xwe adapte dikin, taybetiya wan ya dîni paş ve didin û taybetiya wan ya etnîk-netewî derdixin pêş. Ev helwesteke derûni-civakî ye. Ji aliyek ve, ev tê wateyê ku civaka kurdên misilman xwe çendî di nava dîskurseke dîni de îfade bike, ew çend rê li pêş civaka kurdên êzîdî tê girtin ku ew xwe di nava vê civakê de bi cih bike. Ev

rewş di heman demê de xetereyek li ser hebûna civaka êzîdî jî peyda dike. Lewma ew berhemên folklorê yên di vê mecrayê de, bi îsrar ji konteksta dînî derdixin û di konteksteke etnik-netewî de şîrove dikin. Ev yek di heman demê de daxwaza wan ya xwe bicihkirina di nava nasnameya kurd de jî dide der.

Di varyanta birayên Celîl de hê di destpêka destanê de ev fikriyat xwe dide der. Destpêka destanê bi vî rengî ye:

*“Bavê Derwêş, Evdî bû. Derwêş hê tinebû. Evdî şivanê Zor Temir Paşayê Millî bû. Hafîrê Gêsi û Ecîl Brahîm-ew Milî axê Kîka û Milla bû. Kîka û Mila kurd bûn û Gêsa ereb bûn.”*¹³

Di hin varyantên di de, wekî eşîrên êzîdîyan, navên Şerqî û Dîna jî derbas dibin lê di vê varyantê de êzîdî xwe di nava eşîra Milî de dibînin. Lewre dema ku şêxê ereb jî Evdî re dibêje: Tu êzîdî yî, em misliman in. Tu nekeve navbera me. Evdî wiha bersîv dide jê re:

*“Apo, erê bira ez êzîdî me, bes ez eşîra Zor Temir Paşayê Milî me.”*¹⁴

Ji vê dîskûrsê em têdîgihên ku, di vê varyantê de êzîdî xwe di nava eşîra Milî de û li hember ereban li kêleka kurdên misliman dibînin. Ji xwe di hemî varyantan de ku ji zarbêjên êzîdî hatine berhevkirin, heman bêjar heye. Wekî mînak di varyanta Xeyrî Şengalî de ku ji herêma Şengalê hatiye berhevkirin heman pasaj bi vî rengî ye:

*“Wextekî Huweyd Begê Gêsi, mezinê Gêsa bû û Çilî Brahîm mezinê tirka bû. Her dû hîzbeke bûn û Şerqîya û Dîna û Mila hîzbeke bûn.”*¹⁵

Di vê varyantê de vebêj, ereb û tirkan wekî aliyek û eşîrên kurdan yên wekî Milî, Şerqî û Dîna jî wekî aliyê kurd nîşan dide. Şerqî, eşîra Derwêşê Evdî ye. Di varyanta Şengalê ya ku di xebata Ömer Uluçay de hatiye çapkirin de jî heman meyl derdikeve pêş me.

*“Paşayê Milan dibêje, ‘bira werin bin konê min.’ Zor Temir Paşayê Milan, Evdî û êla wî qebûl dike. Paşa dibêje: Ez dixwazim ji mêvanê xwe re bikim çend şorane/Me dil heye bi Şerqîyan re bikin biratî û sozane/Em tev kurd in weke bira ne.”*¹⁶

Balkêş e ku di varyantên nav kurdên misliman de, bi destanê re tîkildar behsa tirkan nayê kirin lê di gelek varyantên êzîdîyan de em dibînin ku tirk jî li kêleka ereban daxilî nava şer bûne. Ev bichikirina polîtîk, di Destana Kela Dimdim de jî derdikeve pêş me. Her çendî ku di piraniya varyantên Kela Dimdim de, tirk wekî mutefikên potansiyel yên kurdan xuya dikin jî, di varyantên zarbêjên êzîdîyan de, tê dîtîn ku kurd li hember tirkan jî serî hildidin.¹⁷ Ev yek xaleke balkêş e. Wekî meyleke derûnî-civakî ya êzîdîyan derdikeve pêş me. Ew bi rêya vê destanê mesaj didin kurdên misliman ku dijminên wan li hember wan her tim îtîfaq dikin û lazim e kurdên êzîdî û kurdên misliman jî heman îtîfaqê bikin. Wekî mînak di varyanta Xeyrî Şengalî de vebêj neqil dike ku kengê kurdên êzîdî ji ber hin neheqîyan, ji kurdên misliman dûr dikevin hingê dijminên wan dibin yek û êrîş dibine ser wan.

“Çilî Brahîm mezinê tirka bû. Selefek siwara xwe helgirt, hate mala Efirê Gêsi, gotê: Efir. Efir gotê: Yela xêr e? Vê derengiyê. Çilî Brahîm go: Bira mîzgîniya mi li te! Şerqîya (eşîra êzîdîya) û Mila bar kir (ji hev cuda bûn). Em ê cerdeke giran kar kin û em ê çîn Mila din. Em ê heyfê kevin û nû ji Mila bin. (Efir, şert datîne ber Çilî Brahîm ku dê tîkelî eşîra Şerqîya nebin.) Çilî Brahîm gotê: Bira Şerqîya û Dîna (her du eşîrên êzîdî

*bar kiriye, Mila safî mayîne. Em ê cerdekê li Mila kin. Em ê heyfê kevin û nû ji Mila vekin û ya me û Şerqîya Xudê kerîm e heta rojêke wan jî heye.”*¹⁸

Di heman varyantên êzîdîyan de tê dîtîn ku ereb û tirk dema ku êrîşê kurdan dikin *Kitêba Pîroz, Qurane* jî xwe re dikin al û wisa êrîş dikin.

“Ecîl Brahîm milûkê wan e

Hafîrê Gêsi bêyreqdarê wan e

Li ber xwe danîne Qurana ezîmşan e

Teva sond dixwar bi ezîmşan e

*Emê hucûmek bidine ser Kîka û Milan e”*¹⁹

Ev pasaj di varyanta Celîlan de çend caran dubare dibe. Di varyanta ku di pirtûka Ömer Uluçay de derbas dibe ku ji herêma Şengalê hatiye berhevkirin de jî heman fokûs heye.

*“Milîno, sibeyê bila dengê min bê we tevan! Dijminên we li hev kom bûne wekî wawik û mawikên devê çeman. Tirk û Gêsan ji hev re sond xwarine bi kitêb û Qurana ku kuştina wan heye lê bêyî talan û namûsa Milan vegera wan tune.”*²⁰

Di varyantên ku ji zarbêjên êzîdîyan hatine neqilkirin de, tê dîtîn ku ereb û tirk dema ku êrîşê kurdan dikin, bi bêjareke dînî û wekî ku kurd ne misliman bin tevdigerin. Bêguman ev nêrîna êzîdîyan e lewre ew naxwazin ku civaka kurd li derdora bêjara dînî bi civakên ereb û tirk re hevkarîyeke dînî bikin. Eger ku ev hevkarîya dînî, di nava ereb, tirk û kurdan de çê bibe, hingê ne pêkan e ku êzîdî di nava vê îtîfaqê de ji xwe re cihê bibînin. Ew li derveyî vê û bê parastin û di binê xetereya man û nemanê de dimînin. Lê di heman demê de îşaret bi rastîyeke dîrokî jî dike ku ev rewş li hember kurdan hatiye bikaranîn. Ji aliyek ve eger ku kurd bi hevkarîya dînî bi ereb û tirkan re îtîfaqê bikin, hingê xetereyeke mezin li ser hebûna êzîdîyan pêk tê. Ji bo vê yekê hem di Destana Kela Dimdimê de û hem jî di Derwêşê Evdî de, zarbêjên êzîdî ala bêjara netewî bilind dikin û hewl didin ku kurdên misliman û kurdên êzîdî li hember bêjara serdest ya dînî ya ereb û tirkan, bi bêjara netewetîya kurdan bersîvê bidin. Lewre anca hingê ew dikarin li hember êrîşên tundrew yên dînî ji xwe re baneke ku parastinê dide wan çê bikin ku ev dîskûrsa netewîtiyê ye.

“Bila xwîna te birjîhe ser erdê kurdan e

Ta ku Gêsan bizanin xwîna kurdan ne erzan e
Bavê Etman; ez te nakujim

Te bidim xatirê Tawîsî-Melek sund êzîdîyan e
Lê ez ê birînekê li canê te bikim,

Tu ji bîr nekî mêraniya me kurdan e”²¹

Di varyanta Xeyrî Şengalî de jî heman bêjar derdikeve pêş me. Di nava diyardeya jiyana eşîrî û dînî de, navenda propagandatîf ya vegotîna bêjara netewî ye.

“Hinga digo şerê Kîka û Gêsan e

Li piştê wane Dewletê Elî Osman e

Dîsa çî beytar û ala wane dane ser me kurdan e

Lê wey lê mire ketanî dilêrê min ketiye

Şer ketiye ser d(c)îwarê me kurdan e”²²

Di varyantên nava êzîdîyan de, di asta nasnameyî de du temayên bingehîn hene ku mesaja destanê an jî temsîl û protestoyên nasnameyî xwe di wir de didin der. Yek jê wekî ku me li jorê ifade kir, êzîdî di varyantên xwe de hewl didin ku destanê ji zemîna konfliktên eşîrî bikêşin zemîna konfliktên neteweyî. Ji bo vê di radeya herî bilind

de dîskûrsa netewî bi kar tînin û di van varyantan de bêjara kurd û Kurdistanê gelek berbelav e.

Temayeke di ya girîng jî konflikta navbera kurdên misliman û kurdên êzîdî ye. Di vê nuqtayê de em protestoyeke aşkera ya etno-dîni ya êzîdîyan li hember kurdên misliman dibînin. Wekî ku me di beşa destpêkê de jî diyar kiribû, ji bo nasnameyên etnîk, parastina hafîzayê xaleke gelekî girîng e. Ev hafîzaya kolkîf ku lazim e di hemî endamên vê koma biçûk ya etnîk de were parastin, di heman demê de hîsa heypar ya komî jî ava dike. Kurdên êzîdî, her tim jî nêrîna kurdên misliman ya di heqê wan de bê zar in. Lewre ev nêrîn bi giranî bi motifên dîni rapêçayî ye û êzîdîyan wekî 'kafir' an jî 'şeytanperest' dibîne. Ji xwe em vê dîskûrsê di varyantên kurdên misliman de dibînin ku ji bo Evdî wiha tê gotin:

*"Eslê te êzdî ye, pîrê te Şeytan e."*²³

Di hemî varyantên deverên êzîdîyan de, beriya ku Gêsiyên ereb êrişê kurdan bikin, di navbera bavê Derwêş, Evdî û Temir Paşayê Milî de ji ber meseleya qîzxwestinê aciziyek çê dibe û bavê Derwêş, warê xwe terk dike.

"Evdî sekinî li himberî Paşayê Milan e

Go: Paşa! Dema şer û cengan e

Em tev kurd in, egîd in, bira ne

Dema tîrs ji ser we hat wergêran e

Ez êzîdîkî bi du quruş û nîva me

Te soza xwişka xwe Rahmê

De min bi soza mêran e

*Çima te xera kir soza kurdan e"*²⁴

Di varyanta Xeyrî Şengalî de, sebebê ji hev cudabûna kurdên êzîdî û misliman, bi rengek cuda tê neqilîkirin. Li gorî vê varyantê beriya ku Gêsi êrişê bikin, rojekê Evdî û Temir Paşa di geşteke de rastê Efirê Gêsi û zilamên wî tînin. Paşa pir ditirse û Evdî bi şerekî lehengî wî ji wê derê xelas dike. Lê demek şûnde Paşa vê jibîr dike û li dîwana xwe heqaret li êzîdîyan dike û li ser vê yekê Evdî û kurê xwe Derwêş biryar didin ku konê xwe rakin.

*"Rojekê li dîwana Temir Paşa, xelqê kire qala Derwêş û medhê wî kirin. Gotin: 'Fîlan rojê Derwêş hewe kire û fîlan rojê hewe kire.' Temir Paşa go: 'Hoo... Hema hûnê Şerqîya dipesinîn. Ê bi xwedê Şerqîya xweş dizêt keran e."*²⁵

Di varyanta Celîlan de jî kêliya tansiyonê ya di navbera kurdên êzîdî û kurdên misliman de, bi heman rengî derbas dibe.

"(Bavê Derwêş) Go: Lawo min sed ji wan kuştin û tev ji ber bavê te reviyane

Min konê Zor Temir Paşa xilas kir ji destê neyaran e

Paşê Zor Temir Paşa çi got? Go: 'Evdî êzdî ye, Li Çiyayê Şengalê dibe dizê keran e'

*Tu jî ya bavê xo bikî, Zor Temir Paşa, bêbext e emekheram e."*²⁶

Tê dîtin ku di van her du varyantan de jî heman heqaret heye û ev heqareteke navdar e ku li êzîdîyan tê kirin û di heman demê de nasnameya wan ya etno-dîni dike armanc.

Di varyantên êzîdîyan de hem di meseleya Bavê Derwêş, Evdî de ku dixwaze bi xwişka mîr ya bi navê Rahmê re bizewice û mîr vê qebûl nake û hem jî di meseleya daxwazkariya Evdî de ku dixwaze bi Edûlê re bizewice, cudanihêrîna dîni derdikeve pêş me. Di bûyera bavê Derwêş de, kurdên misliman vê yekê naxwazin lê di

bûyera Derwêş de, kurdên êzîdî jî bi tundî li hember zewaca Derwêş in. Lewre di nava civaka êzîdîyan de qedexeyeke gelekî bihêz heye li ser zewaca bi mirovek ji dînekî din re. Ev yek di heman demê de hewla parastina demografîyaya koma etnîk jî îfade dike.

*"Go Derwêş dil ketibû Edlê. Pa vêca bi qanûna me êzîdîya, kêr nayê êzîdî jineke bisilman bibe. Derwêş êzdî bû û Edlê bisilman bû."*²⁷

Bavê Derwêş, li hember zewaca wî dertê. Derwêş jî bo ku destûrê bigire, diçe Şengalê cem Babê Şêx de ku destûra zewaca bi Edlê re jê werbigire.

"Çû dîwana Babê Şêx û kêfa Babê Şêx jê re hat bi qedr û merîfet. Bira rabû li ba Babî Şêx beyitî (?) li wê şivê.

*Babî Şêx gotê: Kurê min Edlê kêrî te nayê, ê bisilman e. Çavê reş sipî nabe. Her Derwêş gotê: Mi divê ti li mi helal kî. Babî Şêx qebûl nekir. Gotê: Heke mi li te helal kir, ez ê li gelekê di helal kim."*²⁸

Derwêş her çendî israr dike jî, ji Babê Şêx destûrê wernagire lê ew ji rêya xwe venagere û terka Edlê nake. Di varyanta Uluçay de jî ku ji herêma Şengalê hatiye berhevkerin heman tema heye û hem bavê Derwêş û hem jî Babê Şêx destûrê nadin ku Derwêş bi Edlê re bizewice.

"Derwêş:

Derdê min derdekî giran e

Derdê min evîn û eşqa dilan e

Evîndara min qîza Paşayê Milan e

Bavê min axayê Şerqîya û Dînan e

Mêrekî dîndar û şikestiyê ocaxan e

Rê nade evîna me her duwan e

Ez êzîdî me, ew jî misliman e

Babê Şêx:

Kurê mehra qîza Milan li te nabe

Qapî jî bo vê yekê venabe

Derwêş:

Babê Şêx bizane, derdê evînê derdekî giran e

Eşq bi xwe jî bi emrê Yezdan e

Ez ê bişkînim qapîyê olan

*Ez ê ji xwe re biguhêzim qîza Milan e"*²⁹

Di van her du varyantan de tê dîtin ku hem bavê Derwêş û hem jî îradeya dîni bi navê Babê Şêx, li hember zewaca Derwêş ya bi keça misliman re dertên û ev yek hem temsîla tansiyona di navbera kurdên êzîdî û kurdên misliman de dike û hem jî ji aliyê êzîdîyan ve hewla parastina demografîyaya koma etno-dîni dike. Di varyanta Şengalî de em dibînin ku Edlê dixwaze vê qedexeyê bi guhertina dîni xwe ji holê rake.

"Belê wez ê Edla qîza Zor Temir Paşayê Milî me

Wez ê li ser devê rê û dirba rûniştî me

Belê heke tîrsa mi ne ji bab û birakêti mi be

*Min ê gotîba ez li ser heft babê xwe de êzdî me"*³⁰

Tê dîtin ku di Destana Derwêşê Evdî û Edûlê de, ji bo civaka êzîdî sê tema hene ku ji bo her yekê ji wan, helwesta civaka êzîdî, bi qandî ku di metnên destanê de derdikeve pêş me, ser bi xwe ye. Temaya yekem nakokîya netewî ye ku di navbera neteweyê kurd û neteweyên tirk û ereb de ye. Digel ku di varyantên kurdên misliman de nakokî ne bi vî rengî be jî, metnên li nava civaka êzîdî vê temayê di radeya herî bilind de derdixin pêş û di vê nakokiyê de xwe di nava neteweyê kurd de wekî komeke etno-dîni bi cih dikin. Ji bo ku karibin xwe wekî komeke etno-dîni di nava neteweyê

kurd de bicih bikin, çawa ku di mînaka Kela Dimdimê de jî derdikete pêş me, lazim e dîskûrsa ku li ser tansiyona vegotinê serdest e ne dîni be lê netewî be. Lê balkêş e ku di varyantên kurdên misliman de ev ne temayeke bingehîn e. Kurdên misliman, bi baldarî, nakokiyê di asta eşîrî de şîrove dikin û metna destanê li ser vê bêjarê înşa dikin.

Temaya duyemîn, nakokiya etnik e ku ev di navbera kurdên êzîdî û kurdên misliman de ye. Kurdên êzîdî, her çendî di rojên teng de li kêleka kurdên misliman cih digirin jî, her tim û bi rêya vê metnê jî, bi bîra wan dixin ku di navbera wan de cudahiyeke heye û ew di parastina vê cudahiye de bi îsrar in. Lewre di her prosesa destanê de motifên xwe yê dîni derdixin pêş, wekî; *Melekê Tawis*, *Lalişa Nûranî*, *Êzdîxan* û hwd. Her tim bi bîra civaka kurdên misliman dixin ku, ew li wan neheqî dikin û qîmetê nadin wan û wan wekî xwe qebûl nakin. Yek ji mînakên derçûna vê temayê, meseleya zewaca Derwêş û Edülê ye. Li vê derê her du civak jî li hember vê derdikevin lê bi taybet otorîteyên dîni yê êzîdîyan vê yekê qebûl nakin. Ev yek jî bi endîşeyên nasnameya etno-dîni ve girêdayî ye. Lê di varyantên nava kurdên misliman de em dibînin ku bi rengekî balkêş wekî ku di destanê de konflikteteke bi vî rengî tune ye tevdiagerin. Êzdîbûna Derwêş û Ewdî wekî meseleyeke pir detay derdîçe û heya ku ji vebêjan tê xwe ji vê temayê dûr dixin.

Temaya dawîn; temaya evîne ye û ev dinamîka herî xurt ya destanê ye jî. Li vê derê endîşeyeke bingehîn ya civaka êzîdî rû dide ku ev jî bi nasnameya wan ya etno-dîni ve girêdayî ye. Êzîdî, dizanin ku ew li hember kurdên misliman kêmar in û eger civaka wan û ya kurdên misliman bi rêya zewacê li nava hev bikeve, ne pêkan e ku ew taybetmendîya xwe ya demografîk berdewam bikin û ev yek jî xetereyê li ser hebûna wan ya etno-dîni çêdike. Lewre ew ji civaka kurdên misliman bêtir li hemberî zewacên navber-çandî û navber-bawerî dertên. Di hişariyên Babê Şêx bo Derwêş de, em vê endîşeyê bi halê herî aşkera dibînin. Digel ku maf dide Derwêş jî, dizane ku pêşîya Derwêş vebike an jî ji bo vê zewacê ji wî re fetwayek derbixe, dê paşê ev rewşa îstîsnaî giştî bibe û mecbûr bimîne ku ji bo herkesê vê yekê pêk bîne. Ev yek jî dê hebûna wan ya demografîk bixe binê xetereyê.

Wekî ku tê dîtin, her sê tema jî bi rengekî bi meseleya etnîsîte û nasnameya dîni ve girêdayî ne û ev yek di heman demê de taybetmendîya îdeolojîk û polîtîk ya vê cureya vegotinên gelêrî nîşan dide.

1.2. Varyantên Kurdên Misliman

Di varyantên herêmên kurdên misliman de, tiştê ku pêşî balê dikêşe ev e ku hiç dîskûrseke netewî an jî etnik nehatiye bikaranîn. Di van hersê varyantên berdestê me de, balkêş e ku yek car jî peyva kurd an jî kurmanc nehatiye bikaranîn. Lê li hember vê têgihên civaka eşîrî bi berbelavî hatine bikaranîn. Ev yek nîşan dide ku kurdên misliman, berevajî êzîdîyan, vê bûyerê an jî destanê di konteksta konfliktên eşîrî de xwendine an jî bi helwesteke polîtîk, dixwazin ev destan di vê astê (duzlem) de bê teqdîmkirin. Her wiha bêjareke dîni jî di metna destanan de derdikeve pêş me. Ku li vê derê kurd xwe wekî parçeyêke 'umetê' dibînin.

"Bê axawo de rabe

Aqûto de rabe

Maqûlo de rabe

Mîrê min de rabe

Êla me êleke giran e

*Mîro bê rab û rav, tiv û tivdîra te nabe"*³¹

Ev pasaj, hem destpêka destanê ye û hem jî pasaja dubareyê (naqarat) ye ku di varyanta Gültekîn de her tim derdikeve pêş me û di heman demê de atmosfera vegotinê jî dide der. Di vir de wekî ku em ji têgihên mîna *axa*, *mîr*, *êl* jî têderdixin, destan bi hêmanên jiyana eşîrî rapêçayî ye. Di vê varyantê de digel ku ji serî heya dawîn fokûsa destanê li ser lehengiyên Derwêş e jî, bi tenê di cihekî de, ew jî ne ji bo şexsê wî lê bi giştî ji bo kesên ku li hember Çil Osman şer dikin têgîha *yezîdî* hatiye bikaranîn.

"Awîrekî dide notîla awîrê gamêşan e

Berê xwe dide kafîr Çil Osman e

Lê kafîro li eresa meydanê notîla mûm û şemdan e

Dengê ji xwe re tê, dengê xeybiyan e

Dibê, kuro, qebîla we yezîdiya çîqa nezan e

Ma hûn nizanin çekê li canê Çîlo tevda zirx û pola ne

Sadûnê bira gava dibihîse vê gotina hane

Li ser şûrê xwe dinivîse kelîmê mihemedîyan e

*Berê xwe dide kafîr Çil Osman e"*³²

Di hemî destanê de bi tenê yekcar bêjeya 'yezîdî' hatiye bikaranîn û di ev cure bikaranînê de heqaret heye. Lewre vebêj, civaka êzîdî bi 'nezanbûnê', 'cahiltiyê' sûcdar dike. Divê neyê jibîrkirin ku di varyanteke herêma êzîdîyan de ne pêkan e ku tiştê wiha derbîkeve pêş me. Her wiha Sedûnê ku birayê Derwêş e û ew bi xwe jî êzîdî ye, li ser bihîstina vî dengî, 'kelîmê mihemedîyan' an jî kelmeya şehadetê li ser şûrê xwe dinivîse û berê xwe dide Çil Osmanê ku 'kafîr' e. Di vê mînakê de vebêjê misliman di du cihan de sivikahî an jî helwesteke îdeolojîk li hember nasnameya êzîdîyanê nîşan daye. Bi taybetî, êzîdîyekî wekî mislimanek teswîrkirin, helwesteke berbalev ya serdestiyê ye jî. Eger em wiha bifikirin ku êzîdîyek dema ku lehengekî misliman teswîr bike û li ser navê wî bibêje ku got: Ya Melekê Tawis, hingê îronîkbûna rewşê bêtir bê têgihîştin.

Di vê varyantê de hemî temaya destanê hatiye berevajîkirin. Lewre wekî ku me di varyantên nava êzîdîyan de dît, yek ji temaya bingehîn ya vê destanê, di heqê nakokiyên di navbera kurdên misliman û kurdên êzîdî de bû. Û ev nakokî di her prosesa destanê de derdiket pêş me. Ji ber ku Temir Paşa heqaret li êzîdîyan dikir û ji wan re digot 'dizê keran', hemî eşîra Şerqîyan bar dikirin û li ser vê yekê gêsî û tirkên êrîş dibir ser kurdên misliman an jî Milan. Li vê derê, di vê varyantê de em dibînin ku temayeke bi vî rengî tune ye û heta vebêj bi rihetî dikare heqaret li civaka êzîdî bike û wan bi cahilbûnê sûcdar bike. Digel ku yê di meydana şer de şer dikin jî endamên civaka êzîdî ne.

Di varyanta ku Perwîz Cîhanî neşir kiriye de jî heman helwest derdikeve pêş me. Di hemî destanê de peyva kurd yek car jî nehatiye bikaranîn û peyva êzîdî jî bi tenê di kontekstekê de hatiye bikaranîn ku ev e: Bavê Derwêş, Edlê ji Derwêş re dixwaze û ew jî ji ber êzdîbûna wî lê heqaret dikin. Di vê varyantê de jî wekî varyanta jorîn, temaya bingehîn ya destanê evîne e. Temayên di yê etnik û netewî, ku di varyantên herêmên êzîdîyan de li pêş in, bi tu rengî dernakevin pêş me.

Meseleya êzdîbûna Derwêş, di konteksta evîna wî ya bi Edûlê re derdikeve pêş me. Balkêş e ku pîrî caran vebêj an jî dengbêj, muameleya kesekî misliman li Derwêş dike û ji axaftinên wî an jî ji xwepênasekirinên wî, em nasnameya wî ya etno-dînî tînağihîjin. Her wiha di vî varyantê de du karakter hene ku ji welatê Serhedê tîna dibin mêvanê Evdî ku navên wan Seîd û Telhan e. Destan bi wan dest pê dike û diyar e ku ev her du kes ne êzîdî ne. Her wiha roleke girîng bi cih tînin di destanê de û Çîl Osmanê ‘gawir’ dikujin. Balkêş e ku dema Seîd û Telhan tîne nava êla Miliyan, kes pêşwaziya wan nake û ew jî berê xwe didin konekî dîr ku Bavê Derwêş li wir e. Li vî derê vebêj Bavê Derwêş wekî mislimanekî baş teqdîm dike.

*“Kalekî nûranî rûyê wî spî ye li ser çokan e
Diran di dêv de nemane
Hey lawo îro şaşîkek li serî ye
Tizbiyeke sed û yek lib di dest de ne
Li ser postekî nimêjê rûniştîye
Ji xwe re dikişîne selawat û werdane
Seîd digot:*

*Telhano bira bajo derê konê hane
Ew konê hanê yeqîn dikim tertîla wî bisilman*

e”³³

Di vî teqdîma vebêj de, ji aliyê nasnameyî ve rewşeke balkêş derdikeve meydanê. Digel ku vebêj bi dîr re qeyd dike ku ew êzîdî ye jî, wî wekî mislimanek baş teqdîm dike û ev yek helwesteke polîtîk e. Lewre eger ku ev pasaj di varyanteke herêma êzîdîyan de derketa pêş me, wê hêmanên cudakar yê etno-dînî yê êzîdîyan bihatana pêşkêşkirin. Lê êzîdiyekî bi vî rengî teqdîmkirin, di heman demê de tê wê wateyê ku, vebêj naxwaze nasnameya wî ya etno-dînî derkeve pêş û wekî ku bixwaze bibêje: ‘Em hemî misliman in ne girîng e ku hin ji me êzîdî ne’, helwest nîşan dide. Wekî ku tê zanîn ev helwesteke tehekumî ye ku ji aliyê îdeolojîyên serdest ve her tîm tê bikaranîn. Yanê digel ku nasnameya mînor tê zanîn jî, girîngî pê nayê dayîn.

Di vî varyantê de jî peyva kurd an jî kurmanç nehatiye bikaranîn û bêjara destanê bi temamî hêmanên civaka eşîrtiyê didin der.

“Go lawo tu nîzanî ew kona konê Mîrê Milan

e

*Sêsed mîr tê de rûniştine li hundirê konan e
Her yek reîsê êlekê, di kon de rûniştine
Ji hev re bi xeber dane
Belê go: Lawo ji Mîrê Mila re hatiye
Kaxeza gawurê Çîl Osman e”³⁴*

Dema ku Seîd û Telhan li Bavê Derwêş dibin mêvan, (di dirêjahiya destanê de bavê Derwêş wekî Şêx Evdî tê binavkirin), Evdî ji wan re derdê xwe dibêje.

*“Lawo em jê qehîrîne naçin nava êla wane
Lê belê ez ji we re bikim salixan e
Îsal heft sal e, dilê Derwêş
Li Edûla qîza Mîrê Mila de ne
Ez diçime xazgîniyê Edûlê, ji mi re dibêjin
Eslê te êzîdî ye, pîrê te şeytan e”³⁵*

Di vî pasajê de vebêj, di risteyekê de hem pênaseyê heqaretî jî bo êzîdîyan bi kar tîne ku ji wan re dibêje ‘pîrê te şeytan e’ û hem jî rasterast ji Evdî re nabêje tu êzîdî yî lê dibêje ‘eslê te êzîdî ye’. Ev yek girîng e lewre heman vebêj li jorê Evdî wekî mislimanek baş teqdîm dike. Ev jî helewesteke polîtîk ya civakên serdest e, çawa ku di

dîskûrsa neteweperestîya tirkî de jî derdikeve pêş me ku ji bo kurdan dibêjin; ‘esil kurd’ [kürd kökenli]. Di vî nêzikatiyê de ev îma heye ku eslê te kurd be jî tu tirkî. Li gorî vî, heman helwest jî alî kurdên misliman li kurdên êzîdî tê tetbîqkirin. Heman helwestê em di prosesa destanê de di cihekî din de jî dibînin. Dema ku Derwêş biryar dide ku biçe şerê Çîl Osman bike, Edûlê derdikeve pêş wî û wiha jê re dibêje:

*“Digo de were, Derwêşo de were
Lehengo de were, hûto de were
Hey malxerabo bavê mi te dixapîne
Li rêya hat nehatê de dişîne
Dilê mi liyan e, serê dilê mi dêşê
Dilê mi ji dila dilekî del û din e
Lawo bi heqîya Xudê be, bavê we bisilman e,
kalkê we êzîdî ne*

*Êla te êleke giran e, hemîn sûnda te
Bi Yezdan re giran e, tîrsa te tunîne.”³⁶*

Di vî epîzotê de em dibînin ku vebêj heman helwesta xwe ya jorîn berdwam dike. Lewre Edûlê, dema ku bang li Derwêş dike dibêje: *Bavê we bisilman e kalkê we êzîdî ne*. Yanê vebêj wekî ku bixwaze bibêje; Derwêş êzîdî nîn e, misliman e. An jî ew esil-êzîdî be jî, niha misliman e. Ev helwesteke dînî û poîtîk e. Lewre di hemî versiyonên destanê de û bi taybet di versiyonên nav êzîdîyan de, meseleya êzîdîbûna Derwêş gelek aşkera ye û ew dema ku şer dike dibêje: “Ya Melekê Tawis” an jî “Ya Şêşem”. Lê di vî varyantê û di varyantên di yê nav kurdên misliman de, êzîdîbûna Derwêş yan tê veşartin yan jî wekî meseleyê ne girîng li serê nayê sekinîn. Heman rewş di epîzoteke di ya vî varyantê de wiha derdikeve pêş me:

*“Derwêş zivîrî cem her sê biran e
Digo: Biran em ê rast derkevin pêşiyê
Li para şer e yê pêşiyê qet nizane
Lawo eger em koka wan bînin
Sibê yê bêjin mîrkê bisulman vira dikin
Îşê bisulmana bi xîyanetî ye,
Bi xîyanetî li me dane”³⁷*

Di vî pasajê de em dibînin ku Derwêş bi xwe xwe wekî ‘mîrikê bisilman’ pênase kiriye. Vebêj li vî derê mudaxeleyê îdeolojîk-polîtîk li destanê kiriye û wê di çarçoveyê bîr û baweriyên xwe yê dînî de guhartiye. Ev yek di heman demê de nîşan dide ku vegtoninên gelêrî, li gorî çand, etnîsîte û baweriyên cuda, di çarçoveya hêvî û tesewirên wan civakan de, wechên nûh digirin.

Di varyanta Baqiyê Xudo de, di asta dînî û eşîrî ya destanê de guherînek heye. Varyantên ku ji erdnîgariya bûyerên destanê lê qewimîne, hatine berhevkirin; problemên şênber yê civakê bêtir didin der. Her ku vegotin ji cografyaya destanê dîr dikeve ew nakokiyên dînî ku di destanê de rû didin, şolî dibin an jî dikevin dereceya duyemîn û di temaya destanê de guherîn pêktê. Di vî varyantê de ku ji herêma hatiye berhevkirin, wekî ku di varyantên êzîdîyan de derdikeve pêş me, temaya dînî an jî nakokîya dînî ya di navbera kurdên misliman û kurdên êzîdî de derketiye pêş. Lê girîngiyek di ya vî varyantê ev e ku, ew ji herêma Kobanê hatiye hatiye berhevkirin û vebêjê destanê bi eslê xwe ereb e lê di nava civaka kurd de dijî. Vê yekê bandorê li vegotina wî ya destanê kiriye.

Di vî varyantê de vebêj di destpêkê de bi rengê aşkera balê dikêşe ser cudahiya dînî ya di navbera kurdên êzîdî

û kurdên misliman de. Dema ku Paşayê Milan qehwa şertê digerîne û kes newêre rakê, Derwêş radibe û wiha diaxive:

“Beg û serokê Milano

Serî xwe rakin li me binêrin

We çi re serê xwe berdaye erdê

Em hîro Şerqîyan li bînanî konê we rûniştine

Va şeş meh bûn me bin vî konî nedîye

We xwe bi xwe bi hev di re digo

Wê Şerqîyan bînanî vî konî nebînin heta roja

mirinê

Ha hîro em li bin kon rûniştine

Wûn çi re serî xwe li me ranakin

Û hîro gulî Edûlê mor

Serfiraza sî û du hezar we yî Milan

Ketî mezat û herraca mêranê, ketî hindirî vê

fincanê

Wûn çi re serî xwe li fincanê ranakin

We digo kurê Evdoyê Şerqî

Wê bînanî vî konî nebîne

Hîro di ortê we de rûniştî

Piştê xwe dayî dîregî ortê

Berî xwe dayî hêla heremê û jinane

Wûn çi re serî xwe lê ranakin

Wûn li pêş me ne fincan a wê

Ti karê me bi fincanê re tune

Em Şerqî ne, wûn Milî ne, em êzîdî ne wûn

misliman in³⁸

Wekî ku ji vê pasajê jî diyar e, vebêjê vê varyantê berevajî varyantên dî, hem yên herêmên êzîdiyan û hem jî yên herêmên kurdên misliman, konteksta destanê bi temamî li ser hêmanên cudakar datîne û cudahiya bawerî û cudahiya eşîrî dixwe navenda temayê.

Di varyantên kurdên êzîdî de jî cudahiya dîmî heye û temaya jiyana eşîrî jî heye lê kurdên êzîdî û kurdên misliman di binê banêke firehtir de tene cem hev ku ev ban kurdbûna wan e. Û ev dîskûrsa netewî hema bêje di hemî varyantên êzîdiyan de heye.

Di varyantên kurdên misliman de jî cudahiya bawerî paş de dihate xistin heta di hin varyantan de vebêj, wekî ku Derwêş ne êzîdî di lê misliman be tevdiagerin. Li şûna dîskûrsa netewî jî, dîskûrsa umetî an jî dîmî li pêş bû û di destanê de evîn temaya sereke bû. Lê di vê varyantê de em dibînin ku vebêj jî aliyê pêş de derxistina temayan de terciheke cuda kiriye.

Di vê varyantê de jî wekî her du varyantên jorîn yek carekî jî peyva kurd an jî kurmanç derbas nebûye. Lê wekî ku di pasaja jorîn de jî xuya dike dîskûrsa civaka eşîrî gelekî li pêş e. Lê di vê dîskûrsê de jî meylekî cudakar hem di asta eşîrî û hem jî di asta dîmî de heye. Dema ku Derwêş dibêje: ‘*Em Şerqî ne hûn Milî, em êzîdî ne hûn misliman*’, bi tevahî balê dikêşe ser hêmanên cudakar yên di navbera wan û yên dî de.

Di varyantên êzîdiyan de jî ev dîskûrs qismen hebû lê di bana kurdayetiyê de her du kom digihîştin hev. Her wiha Şerqî û Dina wekî du milên eşîra Milan dihatin teqdimkirin. Heta Derwêş jî bo xwe digot: *Ez eşîra Zor Temir Paşayê Milî me.*

Di vê varyantê de cudahiyeke balkêş jî varyantên dî ev e ku Evdî û Eferê Gêsî heval an jî destbirakê hev in. Wekî ku tê zanîn Gêsî eşîreke ereban e. Di hemî varyantên dî de Eferê Gêsî wekî karakterekî ‘pir xerab’, wekî fokûsa xerabiyên di destanê de li pêş me ye lê di vê varyantê de,

fokûsa xerabiyê ne Eferê Gêsî ye lê Çil Îbrahîmê tirk e (an jî Ecîl Brahîm). Ev xaleke balkêş e lewre di nava erebên herêmê de dijayetiyeke aşkera ya tirkan heye. Lewre di vê varyantê de ku ji herêma Kobanê hatiye berhevkirin û vebêj esil-ereb e, fokûsa ‘xerabiyê’ diguhere û dibe Çil Brahîmê tirk. Ji xwe di vê varyantê de, bi qandî ku di varyantên dî de qet dernakeve pêş me, tirk an jî bêjara dijayetiya tirkan derdikeve pêşberî me.

“*Eferê Gêsî, ew û Dewrêş bi hev re bira ne. Dewrêş, birayê hespê xwe dayî Efer e. Vana li Şengalê berê diçûn hesp diçêrandin. Rokê hev dibûn, ji hev di hezkiribûn û bi hev re bûbûn bira. Kevir bi hev re li Şengalê kiribûn erdê, her yekî kevirekî xwe kiribû erdê. ‘Kînga va kevira me ji erdê derketin,’ go, ‘kevirekî me ji hev di qetîyan, wê biratî me jî ji hev biqetîne’*”³⁹

Beriya şer jî Efer û Derwêş hev dibînin û Efer jî Derwêş rica dike ku ew nekeve şer û jê re soz dide ku dê ew bi xwe here Edûlê jê re bine lê Derwêş qebûl nake. Digel ku Derwêş qebûl nake jî Efer, di giraniya şer de jî dilê wî li bal Derwêş e û her tim dixwaze alî wî bike.

Dema ku Derwêş bi niyeta şer radike fincana qehwê, Çil Brahîm wiha jê re dibêje:

“*Yekî serî xwe rakir go: ‘Law berde vê fincanê!*

Tu min nas nakî?

Ez Çil Îbramê Begdilî me, Paşê tirkan

Tu meriyakî Şerqî yî, êzîdî yî

Tu nikanî rakî cerd û bêregê me tirk û

Gêsan”⁴⁰

Wekî ku tê dîtîn, di vê varyantê de bêjara dij-tirk gelekî berbelav e û ev yek jî ber taybetmendîya herêma varyantê û faktora dengbêj e ku ew bi xwe esil-ereb e. Dema ku şer giran dibe, digel ku hemî hevalên wî mirine û ew bi tenê maye jî Derwêş şer dike û di vê kêliyê de dîsa em dibînin ku vebêj bêjara dij-tirk bi rengêkî bi bandor bi kar tîne.

“*Serdarê tirk û Gêsan li hev di kom bûn. Egîdê tirk û Gêsan go, ‘Xeyo, em bi vî nikanî, li ser hespê em pê nikanî; wellahî vava bû gurê devbixwûn, kesekî ji me bernadê ne ji tirkan û ne ji Gêsan, wê egîdê me tirkan û Gêsan gihan bikujê.’*”⁴¹

Di vê pasaja jorîn de em dibînin ku di nava paragrafê de çar caran peyva tirk û Gêsan hatiye bikaranîn û tirk wekî qebîleyeke newêrek hatine nîşandan.

Derwêş di şer de birîndar dibe û dikeve, hingê xuşka Eferê Gêsî û dîra Eferê Gêsî bi xwe ji tirkan vediqetin û li kêleka Derwêş cih digirin.

“*Li hemberî toda Zîhrê Xatûnê, xweyînga Eferê Gêsî – Tode, yanî Erebbê jê re dibêjin Huddec; li ser piştê delûlan girê didin, ji qîzan re- Wexta ku Dewrêş kete xwarê, dibê tirkan hatinêkê, Zîhrê xwe ji ser todê çen kire ser Dewrêş û banê tirkan kir go: ‘Va kete alî min, dest jê berdin!’ Dibê tirkan şora Zîhrê negirtin, di bin wê de dîsa lîxistin. Wê çaxê Zîhrê ban kir, banê Efer kir go: ‘Efer birawo, dilê mi liyan e! Tirkan pêle rûyê Gêsan kirin. Bi ça min, vayî di bin mi de tû û wî bra ne; li Sêrega Çiyayê Şengalê we bi hev di re kevîr berdane erdê, wûn bûne bra! Vava wek brakî minî ji dê û bavan e. Tu hîro nabînî tirkan di bin mi de li Dewrêş dixine. Dibê wê çaxê Efer banê Gêsan kir, go: ‘Gêsanno! Ji tirkan biqetî, tirkan merîne xayî in, rûyê me şkênandin!’ Dibê li ser vê yekê, ku tirkan di bin Zîhrê de li Dewrêş xistin, tirkan û Gêsan ji hev diqetîyan û li hemberî hev dişekiniyan, dikin li hev dixînin.’*”⁴²

Faktora vebêj û taybetmendîya herêma varyantê di vê pasaja jorîn de bi temamî aşkera dibe. Digel ku di destpêka destanê de peyvên tirk û Gêsî her tim bi hev re dihate bikaranîn, êdî Gêsî jî xwe ji aliyê tirkan vedikêşin û peyva tirk ku dibe fokûsa xerabiyê ya di destanê de, bi tena serê xwe tê bikaranîn. Vebêj dîsa balê dikêşe ser destbiraktiya Efer û Dewrêş û sadiqbûna Efer ya jî soza xwe re. Her wiha vebêj li vê derê têgiha Erebbî jî di nava rewşeke pozîtîf de bi kar tîne. Yanê xuşka Efer jî wekî alîkarê Derwêş derdikeve meydanê û tirk wekî objeya nebaşiyê li meydanê ye. Ev pasaja jorî bi serê xwe meylên etnîk û nasnameyî yên di vê varyantê de didin der û nîşanî me didin ku temayên destanan li gorî faktora nasnameya etnîk ya vebêj û taybetmendiyên herêmi çawa diguherin.

Encam:

Wekî ku me di vê vekolînê de dît, metnên folklorî ne metnên sabît û neguhêrbar in. Ew di çarçoveya hin diyardegên ku bi çand û erdnîgariyê ve girêdayî ne, tuşî guherînan dibin û di her herêmeke çandî de bi serê xwe pêş dikevin. Ev guherînan çandî-civakî dibe ku di çarçoveya çanda madî û manewî ya wê herêmê de bin û dibe ku di çarçoveya serboriyên civakê yên rabirdûyê û texeyulên wan yên dahatûyê de bin.

Tê dîtîn ku vegotinên gelêrî û bi taybetî jî destan, di her astê de gelekî taybetmendiyên civakê didin der. Di sehaya folklorê de ev taybetmendî heya niha bi piranî di asta çand û erdnîgariyê de hatine vekolîn. Lê di encama vê vekolînê de jî diyar e ku nasnameya etnîk û dîn-bawerî jî di nava berhemên folklorî de wekî temsîlên giring yên civakî cih digirin. Civak, bi taybetî jî civakên etno-dînî yên wekî civaka kurdên êzîdî, folklorê wekî platformeke veguhêz dinirxînin û bi rêya van berheman îdiayên xwe yên nasnameyî û etno-dînî neqil dikin. Ev neqil jî du aliyên ve xwedî wate ye. Yek jê, aliyê wê yê ku xîtabê koma xwe dike û ya dî jî aliyê wê yê ku xîtabê komên dora xwe an jî hemberî xwe dike. Herwiha berevajiyê hin îdiayan, ev proses, prosesêke xwezayî ye. Ne girêdayî sazî û organizasyonên netew-dewletî ye. Ev ramanek an jî hişmendiyêke kolektîf ya komên civakî bi xwe ye.

ÇAVKANÎ:

- Celîl, Celîlê-Celîl, Ordîxanê (2013), *Zargotina Kurda I*, Weşanên Aram, Çap. 3. Amed
- (2013), *Zargotina Kurda II*, Weşanên Aram, Çap. 3. Amed
- Celîl, Ordîxanê (2016), *Dimdim, Kürt Kahramanlık Destanı*, Avesta Yayınları, Çev. İbrahim Kale, 2. Baskı, İstanbul
- Çobanoğlu, Özkul (2012), *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, Akçağ Yayınları, 6. Baskı, Ankara
- Dundes, Alan, 'Halk Bilimi Çalışma Yöntemleri', *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar II*, Geleneksel Yayınları, Çev. Ayşenur Nazlı.
- Gültekin, Mehmet (2013), *Zargotina Kurdên Serhedê*, Weşanên Avesta, Çap I, Stenbol
- Propp, Vlademir, *Folklor, Teori ve Tarih*, Avesta Yayınları, Çeviren, Necdet Hasgül-Tolga Tanyel, 1. Baskı, 1998, İstanbul.

- Şengalî, Xeyrî (2011), *Li Çiyayê Şengalê Qebqeba Kewê Nêre*, Bergî Yekem, Weş. Enstîtuya Kelepûrên Kurdî-Senterî Duhok, Çap. I, Duhok
- (2011), *Li Çiyayê Şengalê Qebqeba Kewê Nêre*, Bergî Duyem, Weş. Enstîtuya Kelepûrên Kurdî-Senterî Duhok, Çap. I, Duhok
- Uluçay, Ömer (2012), *Destana Dewrêşê Evdî*, Weşanên Dîwan, Çap I, Stenbol

Perawêz

- Ev gotar wekî beşeke tez min ya doktorayê ye ku di sala 2020an de li Zanîngeha Bigolê, di Beşa Ziman û Edebîyata Kurdî de hatiye temamkirin. Di çarçoveya vê xebatê da hin guhertin û lêzêdekirinên biçûk tê de hatine kirin.
- ¹ Lutz Rohrich, 'Halk Anlatısı Araştırmasında Anlam Arayışı', *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar I*, (Ed. Öcal Oğuz û yd.), Geleneksel Yayınları, Çev. Kürşat M. Korkmaz, 3. Baskı, 2006, Ankara, r. 153-154.
- ¹ Richard Bauman, 'Halk Biliminin Farklı Kimliği ve Sosyal Tabanı', *Halk Biliminde Kuramlar Ve Yaklaşımlar II*, Geleneksel Yayınları, Çev. Feridun Çotre, r. 41.
- ¹ H.b., r. 41.
- ¹ H.b., r. 46.
- ¹ A. Dundes, 'Halk Bilimi Çalışma Yöntemleri', *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar II*, Geleneksel Yayınları, Çev. Ayşenur Nazlı, r. 58.
- ¹ Vlademir Propp, *Folklor, Teori ve Tarih*, Avesta Yayınları, Çeviren, Necdet Hasgül-Tolga Tanyel, 1. Baskı, 1998, İstanbul, r. 9-10.
- ¹ Celîl, Celîlê-Celîl, Ordîxanê (2013), *Zargotina Kurda I*, Weşanên Aram, Çap. 3. Amed
- ¹ Şengalî, Xeyrî (2011), *Li Çiyayê Şengalê Qebqeba Kewê Nêre*, Bergî Yekem, Weş. Enstîtuya Kelepûrên Kurdî-Senterî Duhok, Çap. I, Duhok
- ¹ Ömer Uluçay v. versiyonê jî xebata Amer Çelîk, *Derwêşê Evdî*, Evîndar û Qehreman (2006), wergirtiye.
- ¹ Mehmet Gültekin, *Zargotina Kurdên Serhedê*, Weş. Avesta, Çap I, 2013, Stenbol, r. 124-136.
- ¹ Ö. Uluçay, *Destana Dewrêşê Evdî*, r. 223-257.
- ¹ H.b. r. 267-296.
- ¹ C. Celîl-O. Celîl, *Zargotina Kurda I*, r. 279.
- ¹ H.b., r. 286.
- ¹ X. Şengalî, *Li Çiyayê Şengalê Qebqeba Kewê Nêre*, Bergî Yekem, r. 276.
- ¹ Ömer Uluçay, *Destana Dewrêşê Evdî, Tehlîl-Tesnîf-Kilam*, Weş. Dîwan, Çap I, 2012, Stenbol, r. 183.
- ¹ Celîl, Ordîxanê (2016), *Dimdim, Kürt Kahramanlık Destanı*, Avesta Yayınları, Çev. İbrahim Kale, 2. Baskı, İstanbul
- ¹ X. Şengalî, *Li Çiyayê Şengalê Qebqeba Kewê Nêre*, Bergî Yekem, r. 284.
- ¹ C. Celîl-O. Celîl, *Zargotina Kurda I*, r. 280.
- ¹ Ö. Uluçay, *Destana Dewrêşê Evdî*, r. 188.
- ¹ Ö. Uluçay, *Destana Dewrêşê Evdî*, r. 200.
- ¹ X. Şengalî, *Li Çiyayê Şengalê Qebqeba Kewê Nêre*, Bergî Yekem, r. 348.
- ¹ Ö. Uluçay, 'Varyanata Serhedê' (Ji aliyê Perwîz Cihanî ve hatiye weşandin), *Destana Dewrêşê Evdî*, r. 231.
- ¹ Ö. Uluçay, *Destana Dewrêşê Evdî*, r. 203-204.
- ¹ X. Şengalî, *Li Çiyayê Şengalê Qebqeba Kewê Nêre*, Bergî Yekem, r. 279.
- ¹ C. Celîl-O. Celîl, *Zargotina Kurda I*, r. 282.
- ¹ X. Şengalî, *Li Çiyayê Şengalê Qebqeba Kewê Nêre*, Bergî Yekem, r. 310.
- ¹ H.b., r. 312-313.
- ¹ Ö. Uluçay, *Destana Dewrêşê Evdî*, r. 187.

- ¹ X. Şengalî, *Li Çiyayê Şengalê Qebqeba Kewê Nêre, Bergî Yekem*, r. 329.
- ¹ M. Gültekin, *Zargotina Kurdên Serhedê*, r. 124.
- ¹ H.b., r. 133.
- ¹ Ö. Uluçay, *Destana Dewrêşê Evdî*, r. 228.
- ¹ H.b., r. 229.
- ¹ H.b., r. 231.
- ¹ H.b., r. 244-245.
- ¹ H.b., r. 250-251.
- ¹ Ö. Uluçay, *Destana Dewrêşê Evdî*, r. 270.
- ¹ Ö. Uluçay, *Destana Dewrêşê Evdî*, r. 275.
- ¹ H.b., r. 272-273.
- ¹ H.b., r. 292.
- ¹ H.b., r. 293.

EPIC OF DERWÊŞÊ EVDÎ AND EDÛLÊ FORM THE PERSPECTIVE OF ETHNIC AND RELIGIOUS ATTITUDES

Abstract:

National epics are very important in the expression of social identities that we gain insights into society through research on them. This type of knowledge, although not based on historical documents, is in some way show us the emotional tendencies, hopes, perceptions of the past and future of that social group. As religious, social classes, gender, and ethnic groups emerge within society, so we see that folklore narratives reflect this diversity of society. Each folk epic, contains many social characteristics both from its own time and before its own time and transmits them to the future. Therefore the study of folk epics is also a study of society. Through reading and analytical research on these texts we also gain a lot of information about the reflexes of that society. In this study, we will look at some variants of the Epic of Derwêşê Evdî and Edulê and try to show how these types of folklore texts become the subject of societal claims of identity. These variants that we will examine in our study were compiled from the Kurdish Muslim community and the Yezidi Kurds.

Keywords: Folklore, epic, kurd, êzîdî, ethnicity, religion, identity.